

„Nem osztálykérdés, nem biológiai meghatározottság”

A feminista ellenzék elméleti keretei a Tito alatti Jugoszláviában

Vesna Kesic: „Úgy mondanám, valami helyrezökkent az életemben. Az, amiről mindig tudtad, hogy probléma, hirtelen nevet kapott. Addigra már minden könyvet elolvastam a témában, de azok sajnos mind a szocialista »feminizmusról« szóltak. Nehéz volt megtalálni azt a teret, ahol lázadni tudtunk, mivel ez a probléma, a mi problémánk a hivatalos álláspont szerint már meg volt oldva. [...] Be akartuk hozni a feminizmust a radikális baloldali gondolkodásba. Ezt a nagy intézmények retentő rosszul fogadták. [...] A mi feminizmusunk volt az egyik első kezdeményezés, amely visszakövetelte a civil társadalmat, bár mi ennek nem voltunk teljesen tudatában. Mi az államon belül akartunk önálló cselekvési teret.”

Sofija Trivunac: „Ha változtatni akarsz bizonyos dolgokon, először magadba kell nézned. A kommunizmust kérészetűnek tartottam, ami csak rá lett kényszerítve az emberekre. Helyette olyan kis csoportot szerettem volna, ahol egyenlő felekként tudunk vitatkozni annak a szellemében, hogy »ami személyes az politikai«. Ez volt az a tér, ahol a nők megtanultak nyilvánosság előtt beszélni. Eleinte sokan nagyon félénkek voltak.”

Slavenka Drakulić: „Az a csoport, amiből később megszületett a Žena i društvo (Nő és társadalom), eleinte baráti kör volt, ahova összejártunk beszélgetni mi, szociológiahallgatók. Ide tartozott: Lydia Sklevický, Vesna Pusić, Gordana Cerjan-Letica, Vesna Kesic és Rada Iveković. Amolyan önképzőkörszerűen olvastunk Betty Friedant, Germaine Greert, meg amit csak tudtunk. Ennek köszönhetően más szemmel kezdtük nézni a nők helyzetét Jugoszláviában, kezdtünk rálátni, milyen kelepccéket rejt az e fajta felülről irányított emancipáció. De ott volt az is, hogy a párt nőtagjai mind harcoltak a háborúban, és ennek köszönhető, hogy kormánytagok lehettek és beléphettek a közéletbe.”

Tanja Renner: „Az 1970-es évek végén csatlakoztam a feminista csoporthoz. Számomra ez jóval inkább politikai, mint magánjellegű döntés volt. Ezen azt értem, hogy nem valamiféle személyesen elszenvedett diszkrimináció miatt lettem feminista, hanem inkább azért, mert ki voltam éhezve a társadalmi és politikai igazságosságra. Az 1968 utáni légkör azonban meglepett, és csalódottsággal töltött el, mekkora a közöny a genderkérdés iránt, és milyen kevés nő vett részt a forradalmi diákkörökben. Az 1970-es évek végén egy kis faluból érkeztem Ljubljánába, ahol akkor már volt feminista csoport. Eleinte ott volt nekünk Mirjana Ule, aki kapcsolatban állt a híres zágrábi feminista csoporttal. Aztán nálunk is megkezdődött a »konyhai megbeszélések korszaka«. Vlasta [Jalušič] az egyik ilyen alkalommal mondta ki, hogy »léteznünk kell, mert annyi a tennivalónk [feminista csoportként]. «”

„A család és a házasság intézményének kritikája [...] valójában magának az államnak a kritikája” – írja Rada Iveković 1981-ben.¹ Ez a kijelentés megvilágítja, milyen lényegi szerepet töltött be a feminizmus a második világháború után a kelet-európai szocialista államokban. Amikor ugyanis a feminizmus „magánügyeket” emleget, valójában azt követeli, hogy újratárgyalásra kerüljenek a szóban forgó társadalom legalapvetőbb problémái – a magán- és a közszféra politikája, a társadalmi nemi szerepek kérdése, a munkamegosztás, a nő helye a társadalomban –, amelyek felvetése szükségszerűen kritikát fogalmaz meg a fennálló igazságtalanságokkal kapcsolatban egy olyan társadalmon belül, amely ígéretet tett az általános emberi (*općeljidske*) emancipációra. Pontosabban, minden egyes állampolgár egyenjogúságára függetlenül attól, hogy nő-e vagy férfi. Mivel az új feminista eszméken a konyhaasztal mellett, a hallgatói művelődési központokban, a sörözőkben és klubokban vitatkozó új feministák nagy része egyetemi hallgató vagy tanár volt, ezért maga a tudományos élet vált a feminista erőfeszítések legfontosabb diszkurzív terévé.

E tanulmány az új jugoszláv feministák írásain keresztül azt mutatja be, hogy az első időkben milyen különböző módszerekkel próbálták megközelíteni a már megoldott „nőkérdést” a bölcsészet- és a társadalomtudomány területén.

Egy nagyrészt fiatal nőkből álló csoport volt az, amely az 1970-es évek közepén a zágrábi és ljubljanoi egyetemen, illetve a belgrádi és ljubljanoi hallgatói művelődési központban elkezdett feminizmusról olvasni és írni. A csoport – valójában három csoportról van szó három városban – a *Žena i društvo* (Nő és társadalom) nevet viselte, és tagjainak célja az volt, hogy újragondolják az állam által elértnek nyilvánított női emancipációt. A *Žena i društvo* csoportok eleinte a bölcsészet- és a társadalomtudomány területén publikáltak, valamint művészeti és irodalmi művekben térképezték fel a feminista kérdéseket, majd szép lassan a populáris kultúrába is bevezették a feminista problematikát,

és ezután fordultak az aktivizmus felé. Mindez abban az időszakban zajlott, amikor a feminista mozgalom nagyobb teret nyert Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Ezt az időszakot gyakran a feminizmus „második hullámának” nevezik.² Szoros kölcsönhatás mutatható ki az új jugoszláv feministák aktivizmusa és az általuk létrehozott nyelv közt, amely elméleti olvasmányokon, társadalom- és bölcsészettudományi kutatásokon, valamint művészeti és irodalmi műveken alapult: a nyelv szülte a gyakorlatot és a gyakorlat alkotta meg a beszédmódot. A „gyakorlat” az 1980-as évek végére félig-meddig intézményesül is, amikor létrehozzák az első szégyenvonalakat és menedékhelyeket bántalmazott nők és gyerekek számára. Az új jugoszláv feminizmus állammal kapcsolatos szerepének vizsgálatakor arra jutottam, hogy a fogalmak és a jelentések újragondolása, a „nyugati” feminizmusok elméleti és fogalmi rendszerének beépítése gondolkodásukba olyan sajátos feminizmust hozott létre, amely egyszerre működött együtt az állammal és kritizálta azt. Álláspontjuk tehát kevésbé szigorúan elhatárolódó, mint a demokratikus ellenzéké Közép-Európában (hiszen az állam ígéreteit kéri számon, és ennyiben a korábbi marxista revizionistákhoz állnak közel, mint a Lukács iskola vagy a jugoszláv Praxis csoport). Tevékenységük és diskurzusuk mégis hasonló a máskéntgondolkodás vagy a különvélemény pozíciójához, hiszen épp a rendszer egyik alaptézisét, azaz a nők egyenjogúsításának sikerét kérdőjelezi meg.³

A jugoszláv feministák szövegei korlátokat feszegetnek, arra keresik a választ, hogy hogyan gondolkodik a tudományos világ saját magáról, és hogyan jeleníti meg az állam a nő helyzetét Jugoszláviában. Az amerikai és nyugat-európai, újfeminista szövegek, a különböző irányzatok kritikai marxista művei, sőt néha indiai filozófiai írások újraolvasása tette lehetővé, hogy az új jugoszláv feminista diskurzus további jelentésekkel bővítse magát a feminizmus fogalmát. A tudományos vitában politikai tevékenységük leginkább nyelvi-diszkurzív jellegű: a keretektől való teljes elszakadás és a *mainstreaming*, azaz a fősodorhoz tartozás⁴ között egyensúlyoznak, megpróbálnak új nyelvet⁵ létrehozni és azon beszélni a női emancipációról és a férfi–nő viszonyról. Ez nemcsak azt jelenti, hogy újradefiniálják, mit is jelent a *feminizmus*, hanem újragondolnak olyan fogalmakat, mint a *tudatosság/tudat/öntudat*, a *nők egyetemes, közös tapasztalata*, a *patriarchátus*, a *család*, a *munka és a „homoszexualitás”*, górcső alá veszik a *magán-* és a *nyilvános szféra* közti kapcsolatot, és bevezetnek olyan fogalmakat, mint a *gender*, azaz a társadalmi nem. Jelen szövegben azokat az ideológiai, elméleti vitákat elemzem, amelyek előkészítették ezeket a fogalmakat és jelentésalkító fogalomátviteleket. Ahhoz, hogy kijelölhessem az új feministák helyét az állami diskurzusban, be kell mutatnom az állam nézőpontját, amely a „nőkérdés” megoldottnak nyilvánításával gyakorlatilag posztfeminista álláspontot képviselt.

Az új jugoszláv feministák munkái marxista alapokkal rendelkeztek, egyrészt tanulmányaiknak köszönhetően, másrészt mert ily módon próbálták rávenni az államot a párbeszédre. Az új jugoszláv feministák diskurzusának fókuszára jellemző, hogy gyakori téma a kapcsolat a kommunisták és a nőmozgalom között. Ez többek között abban figyelhető meg, hogy a jugoszláv feminista szövegek leggyakoribb intertextusai a világ minden tájáról származó baloldali, marxista és szocialista feminizmusok. Ez a gesztus a feminista vitát a jugoszláv államszocialista ideológia szélesebb keretébe helyezte. Ezt az értelmezést alátámasztja mind a kontextus, mind a közönség, azaz a szövegek feltételezte olvasók. Vita alakult ki a nőkérdés (*žensko pitanje*) új megközelítési módjairól (*novi pristup*) Jugoszláviában, ami írásom szereplői számára többé-kevésbé nyíltan az újfeminizmust (*neofeminizam*) jelentette. A folyóiratok különszámainak bevezetőiben a szerkesztők nyíltan bevallják, hogy céljuk más feministáktól tanulni a világ minden részéről, de fenntartják maguknak a lehetőséget, hogy ne értsenek velük egyet. Ezért nemcsak Žarana Papić ad hangot 1976-ban a független ifjúsági folyóiratban, a *Student*ben Mirjana Oklobdžija *Domét*ben megjelent véleményének, hogy „a nők a mai napig minden társadalomban kisebb vagy nagyobb mértékben »másodrendű állampolgárok«, hanem a *Žena* és más folyóiratok számos cikke is így nyilatkozik, mint például az *Argumenti* (amely megjelentette a legendás, 1978-ban megrendezett *Drug-ca žena* konferencia anyagát).⁶

Mit nyújtott a jugoszláv állam az 1970-es években a nemek közti egyenlőség kérdésében?

Az 1970-es években az állami diskurzus új lendületet kapott, annak köszönhetően, hogy az ENSZ 1975-öt a *Nők Nemzetközi Év*ének nyilvánította, majd meghirdette a *Nők Évtizedét*, amely 1985-ig tartott. Az ENSZ Év Kelet-Európa szocialista országaiban is új erőt adott a nőmozgalmaknak, pedig itt a női emancipációról való beszédet az állam uralta, amely számára ez már nem volt igazán fontos cél a nőszervezetek újító ötletei ellenére.⁷ A földrajzi régiók közötti hatalmi különbségek leképeződtek a gyűléseken⁸ és az ENSZ Évről készült tudományos munkákban is, melyek az esetek többségében kizárólag „a globális Északról” és „a globális Délről” származó nőkről beszéltek. Ez a két kategória egyrészt segített „túllépni a »Kelet-Nyugat« felosztáson, de furcsa módon hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben a kelet-európai nők kiíródjanak a nemzetközi aktivista mozgalomból”.⁹ A kiadványok nagy száma arra utal, hogy a jugoszláv állam számára az ENSZ Év nagy jelentőséggel bírt, és komoly erőfeszítéseket tettek az állami képviselőre, illetve a Nemzetközi Év programjának hazai bemutatására.¹⁰ Az állami szervezetek képviselőinek írásait böngészve bepillantást nyerhetünk abba, hogyan gondolkodott az állam a nők helyzetéről abban az időszakban, amikor az új feminista diskurzus megindult.

Vida Tomšič volt többnyire az események hivatalos arca, de többen is írtak a témáról, mint például Marija Šoljan és mások, akik rendszeresen publikáltak az állami nőszervezet horvát szekciójának, a KDAŽ-nak – *Konferencija za društvenu aktivnost žena* (Konferencia a nők társadalmi szerepvállalásáért) – a lapjában, a *Žena*-ban. A folyóirat tudományos, elméleti és ismeretterjesztő cikkeket közölt a jugoszláv nők helyzetéről, kitekintéssel a nők helyzetére szerte a világban. A *Žena* az állami nőszervezet lapjaként elsősorban a hivatalos állami álláspontot képviselte, de a KDAŽ maga többször szembeszállt a felső vezetéssel, ha úgy látta, bizonyos tervezett intézkedések a nők jogainak csorbításával járnak.¹¹ A „vonalas” folyóirat, ahogyan hamarosan látni fogjuk, nyitott volt a fiatal nők bevonására, így az egyet nem érteek ellenére a *Žena* i društvo csoport több tagja jutott benne publikációs lehetőséghez. Az ENSZ Év kapcsán született beszámolók a KDAŽ képviselőinek tollából, Tomšičtől, Šoljantól és társaiktól, azt sugallják, hogy igyekeztek egyensúlyt találni a sikerek és eredmények, valamint annak belátása között, hogy még sok a tennivaló. Jasna Gardun a következő mondattal vezette be az ENSZ Évet a *Žena* olvasóinak: „önigazgató társadalmunkban a nők diszkriminációja elvesztette törvényes, szabad szemmel jól látható formáit, legalábbis a közéletben”, de sok a tennivaló, különösen az oktatás és munka területén.¹² Marija Šoljan arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a nők a termelésben egyenlő szerepet kaptak, „a családról való gondoskodás az ő feladatuk maradt”.¹³ Abban mindketten egyetértenek, hogy Jugoszlávia megfelelő törvényes keretekkel rendelkezik a női egyenjogúság megteremtéséhez; Gardun szóhasználatában ez a keret „a forradalmi alkotmány”¹⁴, Šoljan szerint pedig a világ „legfejlettebb, leghumánusabb alkotmányos rendje”.¹⁵ A *Žena* egy másik szerzője, Vaska Duganova azt veti fel, hogy az ENSZ Év remek lehetőség a „nem kevés” elért eredmény számbavételére és bemutatására a világnak.¹⁶ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy más országok eredményeit is be kell mutatni a jugoszláv közönségnek, arra azonban nem tér ki ő sem, hogy milyen eredményeket ért el a nem állami, új feminizmus más országokban.

Összefoglalva, az ENSZ Évnek köszönhetően nagyobb beszédter nyílik, és foglalkozni lehet azokkal a témákkal, amelyekkel a rendszerhez közelálló nők – mint például Tomšič és Šoljan – véleménye szerint foglalkozni kell. A leggyakrabban emlegetett téma a nők szerepe a házimunkában (a „kettős vagy hármas teher” [*dvostruki i trostruki teret*]),¹⁷ a nők iskolázottsága és részvétele a felsőoktatásban, valamint – Gordana Cerjan-Letica meghatározásában – a különbség a „termelési és gazdasági”, illetve a „szociokulturális státusz” között (azaz a nők helyzete a munka világában és otthon, a szexualitást is ideértve).¹⁸ Ezek a kijelentések paradigmaticusak abban az értelemben, hogy a hivatalos álláspont legmodernebb gondolatait tükrözik a nőkérdésről (*žensko pitanje*). Amit még mindig az osztálykérdés részeként kell

kezelni, ugyan „nem szükséges [...] emlékeztetni magunkat arra, hogy az úgynevezett »nőkérdés« osztályalapú”, és hogy „a nők felszabadításának osztályjellege van [...], mivel a munkafeltételeknek és a dolgozó embernek (*čovjek*) kell megváltoznia”.¹⁹

Egy Tomšičcsal készült interjúban, felteszik neki azt a kérdést, hogy miért gondolja most másképp, és állítja azt, hogy az „egyenlőség” (*ravnopravnost*) nemcsak a nőkről kell szóljon, ahogy eddig, hanem az ember (*čovjek*) új helyzetéről is. Tomšič a következő választ adja: „önigazgató társadalmunkban a dolgozó ember (mindkét nem) helyzetének (*položaja radnog čovjeka [oba pola]*) fejlődéséről beszélünk”.²⁰ Ezeknek a szerzőknek a számára fontos, hogy felhívják az olvasók figyelmét arra a tényre, hogy a keret sok szempontból már adott, éppen ezért az egyes nőkön múlik, hogy ezeket a jogokat a gyakorlatban megvalósítsák. Másrészt viszont, mivel a nőkérdés osztálykérdés is, ezért a jugoszláv társadalom teljes egészére tartozik. Azonban a felelősségen nem a férfinak és a nőnek kell osztózni, hanem a családnak és a társadalomnak.²¹ Nem segíteni kell a nőket, folytatja Tomšič, mivel „a nők védelme, a nők megsegítése” (*zaštita žene, pomoć ženi*) kifejezések azt feltételezik, hogy a nő egy tárgy és nem aktív cselekvő, éppen ezért helyette a „dolgozó emberről és állampolgárról” (*radni čovjek i građanin*) kell beszélünk.²² Ezért aztán a legégetőbb kérdések megoldása sem történhet egy szervezet, a KDAŽ keretein belül, hiszen „épp ezért számolták már fel az AFŽ-t, az Antifasiszta Nőfrontot”,²³ hanem minden OOUR (*Osnovna organizacija udruženog rada* – Dolgozók szövetségének alapszervezete) és minden DPO (*Društveno političke organizacije* – Társadalmi és politikai szervezet) feladata, hogy részt vegyen a Nők Nemzetközi Éve által kitűzött célok elérésében Jugoszlávia területén.²⁴

Az az igény, hogy a nőkérdés megoldására adott eddigi válaszokat egy olyan jobb és hatékonyabb megközelítés írja felül, amely nem a nőkről, hanem az egész társadalomról szól, leírható azzal, amit én az államszocialista rendszerek posztfeminizmusaként határozok meg.²⁵ A hivatalos nőszervezetek retorikája, különösen Tomšič és Cerjan-Letica szövegei, olyan kérdéseket vetnek fel, melyek aztán az új jugoszláv feministáknak is fontosak lesznek, illetve később válnak azzá. Szükségesnek érzik a „női egyenjogúság” fogalmának újraalkotását, mivel ez az elvárendő cél, amely azonban nem jelentheti a férfi tulajdonságok színlelését vagy utánzását. Azt is hangsúlyozzák, hogy szükséges különbséget tenni az egyenlőség megvalósulásának különböző szintjei, illetve területei közt. Ez szükségszerűen jelenti a gazdasági és a szociokulturális szférát is, beleértve a családot és a szexualitást. És ahogy azt látni fogjuk, éppen e témák és területek mentén találkoznak és térnek el az új feministák és az állami szervezetek nőtagjainak elképzelései.

A különböző nőmozgalmak, azaz a feminizmusok feltérképezése vezet a korai jugoszláv kiadványokban a feminizmus különböző áramlatainak ellentétpárokon keresztüli leírásához. Ezek a szövegek úgy osztályozzák a feminizmust, hogy egyfelől megkülönböztetik a radikális, forradalmi (marxista) nőmozgalmakat a polgáriaktól, másfelől szembeállítják a szélsőséges (radikális, hiperfeminista) mozgalmakat a mérsékelt (szocialista, marxista) irányzattal. A két szembeállítás egyértelműen ellentmond egymásnak, és bizonyos mértékű szocialista konzervatívizmust tükröz az önkifejezésben.

A szociológus Silva Mežnarić, a *Žena* folyóirat szerkesztője, aki Zágrábban és Ljubljanában élt, valamint tagja volt a horvátországi KDAŽ-nak és a feminista *Žena i društvo* csoportnak, 1972-ben cikksorozatot indított, amely bemutatta az amerikai feminizmust. A „sorozatnak” két cikk után vége szakadt, és a feminizmus témaként csak 1975-ben az ENSZ Év kapcsán *tért vissza a Žena* lapjaira. Mežnarić első, 1972-es cikkének címe egy kérdés: *Mi történik az amerikai nőkkel?*²⁶ Célja, hogy felfedje, milyen félrevezetően volt eddig táalva a sajtóban ez a „társadalmi és eszmei szempontból kimagaslóan fontos jelenség” (57). A jugoszláv helyzetre utalva hangsúlyozza, hogy az új feminizmus nem csak abban a társadalomban aktuális, ahonnan származik, és hozzáteszi, hogy célja nem az ítélkezés, hanem inkább a más kutatók munkáján alapuló bemutatás. Gazdasági és szociológiai elemzésekből kiindulva mutatja be az amerikai nőket érintő gazdasági és társadalmi problémákat, ideértve a foglalkoztatottság és a reprodukció kérdését is. Arra a következtetésre jut, hogy a nők helyzete mindkét modernizált társadalomban igazolja a feminista követelések jogosultságát. Ugyanakkor Mežnarić úgy látja, hogy a feminizmus az Egyesült Államokban „elitista” és *androgén* viselkedésre buzdít. Ugyan nem tárgyalja részletesen az *androgénia* jelentését, a szerző által megfogalmazott kritika az én olvasatomban azt sugallja, hogy szükség van egy jóval radikálisabb feminizmusra, amely a szocializáció legkorábbi szakaszától kezdve megkérdőjelezi a gender viszonyokat.²⁷ Ezenkívül az androgénia népszerűsítésének kritikája kérdéseket vet fel az államszocializmus létező gender politikájával kapcsolatban is.

Mežnarić második cikkének záró idézetében az androgénia a feminizmus valós fenyegetéseként jelenik meg. Az idézet egy amerikai country dalból származik, melynek címe: *Don't Liberate Me, Love Me* (Nem kell, hogy felszabadíts, csak szeress). A dal anti- és posztfeminista szellemben született a zeneszerző és énekes Tammy Wynette tollából, aki leginkább *Stand by Your Men* (Állj a pasid mellé) című daláról ismert. A *Don't Liberate Me, Love Me* „nők egy csoportjáról” szól – amely minden bizonnyal az 1960-as években induló tudatosság-növelő csoportokra utal –, akik felkeresik az énekest, és

megpróbálják meggyőzni róla, hogy el van nyomva a házasságában. Erre ő a következő választ adja: "my man works hard and takes good care of me /.../ he treats me like a lady /.../ that's the way God wants it to be" („az én uram keményen dolgozik és gondoskodik rólam /... / úgy bánik velem, mint egy hercegnővel /... / Isten akaratából van ez így”). Az a tény, hogy egy ilyen dalból szerepel idézet a Žena cikkében, mindenképp kettős jelentést hordoz. Az első cikkhez hasonlóan Mežnarić érvelését itt is egy amerikai kutatásra alapozza, és célja, hogy bebizonyítsa, mennyi nehézséget okoznak a nőknek a feminista eszmék, és arra a következtetésre jut, hogy a gond a női emancipáció „irányított” (*usmjerena*) ideológiáival van. Ezeket ő a „kortárs” és „hagyományos” ideológiák közti ellentétként fogalmazza meg.²⁸ Az *usmjerena* ideológia (amely fogalom ezen szöveg kivételével nem kerül elő az új jugoszláv feminista elméleti vitákban, így feltehetőleg Mežnarić kísérleti fogalmáról van szó, amely épp homályossága miatt nehezen lefordítható) magával vonja az ütközést a feminista nő mint egyén és a rendszer közt, míg a radikális ideológia „a nemek teljes egyenlőségét” célozza meg, mivel a nőknek és a férfiaknak „van egy közös szerepük a társadalomban: embernek lenni”. (72) Az amerikai *Women's Lib(eration Movement)*-et, azaz a Női Felszabadító Mozgalmat azonosítja úgy, mint *usmjeren feminizam*, míg a „radikális” nincs azonosítva. Az amerikai *Women's Lib* mozgalom azonban épp azoknak a meghatározó eszméknek volt a kiindulópontja, amelyeket néhány évvel később a Žena i društvo csoport tagjai is beépítenek gondolkodásukba, ahogyan ezt a következőkben kifejtem. Mindent egybevetve, Mežnarić korai írásai valóban az első tapogatózás dokumentumai, amelyek megerősítik a „radikális” jelző pozitív használatát a nők felszabadításával kapcsolatban, holott a szerző látszólag nem egy nyugati álláspontot félreért.

Néhány évvel később, 1976-ban Portorožban az első olyan államilag szervezett nőkről szóló konferencián, amelyen részt vettek az új jugoszláv feministák is, Gordana Cerjan-Letica kitért arra, milyen gondot jelent Jugoszláviában a tudáshiány és az új feminizmusról szóló bármilyen információhoz való korlátozott hozzáférés. Úgy találja, ez az oka „a számos kevésbé tárgyilagos és tudományosan nem megalapozott kritikának, amivel a feminista mozgalmat illetjük”.²⁹ Ez fontos lépés Cerjan-Letica feminizmus-felfogásában: egy ENSZ Évről szóló cikkében még azt állítja, hogy a jugoszláv állam női emancipációs programja összetettebb, mint az ENSZ-é.³⁰ Ez a cikk szintén 1976-ban íródott, áttekintést nyújt a feminizmusról, és górcső alá veszi a radikalizmus fogalmát.³¹ Míg az elmúlt tíz év amerikai új feminizmusát pozitív jelenségként értelmezi, elsődleges célja rávilágítani a különbségekre a „reformpárti” NOW (*National Organisation of Women*, azaz Nemzeti Nőszervezet, amely valóban a liberális, a fokozatos változtatás álláspontját képviselte) és a „radikális” Női Felszabadítási Mozgalom

(amelyet a szakirodalom és magam is valóban radikálisként azonosítunk) csoportjai között. Cerjan-Letica szerint az amerikai új feminizmus radikális irányzata „az emberi jogok világforradalmának része, mely országhatárainkon kívül és belül is zajlik”. (6) Megállapítja, hogy a radikális feministák „az Új Baloldal érzékenységét követve” politikai témává emelik „az emberi élet legbensőségebb és legrejtettebb területeit: a családot, a házasságot és a szexualitást”. (8)

Cerjan-Letica kiemeli a két álláspont közti ellenétét a férfiakkal kapcsolatban: az egyik úgy határozza meg a férfiakat, mint „elnyomókat, akik a társadalmi intézmények segítségével nyomják el a nőket”, míg a másik azt állítja, hogy „a férfiak, akárcsak a nők és a gyerekek, ugyanazoknak az elnyomó intézményeknek az áldozatai”. (Uo.) Az ő felfogásában az amerikai új feministák „az amerikai életformát” kérdőjelezik meg és támadják, ideértve a polgári demokráciát és a kapitalizmust is, és ez jugoszláv szempontból méltányolandó. Ugyanakkor kritikával illeti azokat a szerveződési formákat, amelyek „inkább tűnnek tömegszórakoztatásnak vagy utcaszínháznak” (uo.), és amelyeket egy másik írásában a Women’s Lib mozgalomhoz hasonló kisebb csoportosulásokkal azonosít: ezek „nyilvános akcióikkal és előadásaikkal pusztá látványosságot csinálnak a feminizmusból”.³² Igen valószínű, hogy itt a SCUM és a WITCH³³ csoportjaira gondol, illetve nyíltan utal az utóbbi gerillaszínház stratégiájára, amely az Új Baloldaltól eredt, és kezdetben nagyrészt a vietnámi háborút ellenző tüntetéseken jelent meg.³⁴ Cerjan-Letica figyelmeztet rá, fennáll a veszélye annak, hogy a polgári demokrácia implicit módon befolyással van az amerikai új feminista szervezetekre. Itt némi zavar adódik a radikális csoportok stratégiájának eredetét illetően, mivel azt a burzsoá kontextus csökevényeként tárgyalja ahelyett, hogy úgy beszélne róla, mint a burzsoázia- és kapitalizmusellenes Új Baloldal eredményéről.

Más szerzők sokkal több fenntartással közelítenek az amerikai radikális feministákhoz. A *Pitanja* (Kérdések) folyóirat egyik 1978-as száma *Nők, avagy a szabadságról* cím alatt válogatást jelentetett meg a *Žena i društvo* csoport tagjainak írásaiból. Habár a kiadvány állítása szerint nem a feminizmusról szól, hanem a nőkérdésről (žensko pitanje), a legtöbb gondolatébresztő hivatkozás és felvetett kérdés az új feminizmushoz tartozik. A Sarajevóban élő társadalomkutató, Nada Ler-Sofronić, a nyugati új feminista elmélet kritikus olvasatára alapozva igen elgondolkodtató, új eszmei és módszertani keretet állít fel a nőket érő egyenlőtlenség vizsgálatára a jugoszláv kontextusban. Gazdagon válogat a szerzőkből, és míg Shulamith Firestone-t elutasítja „szélsőséges” eszméi, a „női jellemzők túlértékelése” és a „női természet” túlhangsúlyozása – azaz esszencializmusa – miatt³⁵, Betty Friedant nagyra tartja. Jóllehet a baloldali feministák részéről mind az Egyesült Államokban, mind másutt gyakran éri kritika Friedant, hogy elemzésében burzsoá szemüveget visel, Ler-Sofronić megállapítja,

hogy amikor a szerző a burzsoá nők életéről beszél, akkor tulajdonképpen a polgári értékeket kritizálja. Számára a radikális feminista Firestone problematikusabb a nők idealizálása miatt. A Firestone-hoz hasonló szerzők „hibásan” viselik a „radikális” jelzőt, érvel Ler-Sofroniç, és azt igényelné, hogy a „radikalizmus” szó újra a „forradalmi” szinonimájaként legyen használatban (21).

A „radikális törvényi változást” – itt Franciaország esetében – üdvözli Jasna Tkalec is. Nagy örömmel fogadja az 1968-as, májusi események folyományaként megszületett, francia „új feminizmust”, melynek radikális programja „gyökeres követelésekkel áll elő a férfiak és a nők szexuális erkölcsseinek egyenlő megítélése ügyében, hangosan követeli a női erotika, a gyerekek és a serdülők szexualitásának, valamint a homoszexualitásnak a rehabilitációját freudi megközelítésből”.³⁶ Ez az írás, melyet Edgar Morinnak a *La Femme majeure*³⁷ c. kötetben megjelent esszéje inspirált, a francia új feminizmust emberjogi mozgalomként definiálja (1162), miközben elismeri, hogy a feminista, illetve a marxista és a „dekolonizációs” diskurzus közti hasonlóságok ellenére a nőket nem lehet sem osztályként, sem etnikai csoportként kezelni. Tkalec azt javasolja, hogy „bio-szociális osztályként” tekintsünk a nőkre, és nagyra értékeli a radikális követelések erejét a nőmozgalmon – azaz az új feminizmuson – belül, amely Nyugaton sajátos forradalmi kultúrát vezetett be (1167). Az új feminizmus radikális követeléseit magában foglalják a „teljes társadalmi rendszer újraelemzését a múltra és a jövőre való tekintettel. Az újraelemzés pedig alapvető társadalmi és tudományos problémákat vet fel és gondol át, és gyökeresen új módon tárgyalja őket újra.” (1167)

A nők egyetemes tapasztalatán alapuló és az osztályt mint a női emancipáció kulcsfogalmát megkérdőjelező új feminizmus jelentősége Jugoszláviában

Ezeknek az alapvetően különböző szövegeknek a sora igen színes képet nyújt a feminizmusról. A szerzők értékelik a feminizmus forradalmi jellegét, de radikalizmusához ambivalensen viszonyulnak. Egyfelől pozitív jelentést tulajdonítanak neki – például bizonyos értelemben forradalminak tartják –, másrészt problémásnak minősítik „burzsoá” jegyei miatt. A burzsoá feminizmust helytelenül kritizálják. Az új jugoszláv feministák kezdeti lépéseinek másik jellemzője, hogy szorgalmazzák a feminizmus új megnyilvánulásainak megismerését, mivel azok a nők „egyetemes tapasztalatának” köszönhetően relevánsak mind a bemutatott eszmék, mind a „minket körülvevő még mindig patriarchális környezet” szemszögéből.³⁸ Az egyetemességre való hivatkozás nemcsak azért hasznos, mert „álrühát kölcsönöz” az ellenzéki nézeteknek, hanem mert olyan fogalmat vezet be, amely

ellentmond annak a gondolatnak, hogy az osztálykérdés megoldása egyben a nőkérdés megoldása is.

Az egyik legkorábbi példa erre a *Student* folyóirat egyik száma, amelyet Žarana Papić és Ivan Vejvoda szerkesztett 1976-ban. Ez egyébként egyike volt azoknak a ritka alkalmaknak, amikor külföldi anyag fordításban jelent meg. Szerepelt benne egy írás, amely eredetileg a Robin Morgan szerkesztette *Sisterhood is Powerful* (A női szolidaritás hatalma) című kötetben jelent meg Zoe Moss és Pat Mainardi tollából, ez utóbbi a fentebb említett, „radikális” Női Felszabadítási Mozgalomhoz tartozó *Redstockings* csoport tagja volt; egy interjú Luce Irigaray-val, amelyet Catherine Clément készített eredetileg a *La Nouvelle Critique* számára; egy szöveg Marie-Thérèse Baudrillard-tól a *Politique Hebdomad*ól; és egy szemelvény Shulamith Firestone *The Dialectic of Sex* (A szex/nem dialektikája) című művéből. A bevezető állítása elsősre nem tűnik különösebben bonyolultnak:

„Érdekes közelebbről megismerni az új gondolkodók eszméit az úgynevezett »nőproblémáról«, a nők beszédmódjáról (*govor*), cselekvőképességéről (*delanje*) és életéről (*življenje*), amit megannyi apró mozaikdarab segítségével mutatunk be az elméleti, elemző megközelítéstől kezdve a személyes vallomásokig. Jóllehet ez a válogatás látványosan »külföldi tapasztalatról« szól, a nők tapasztalatának többsége valójában egyetemes.”³⁹

A bevezető nem határozza meg feministaként a kiválasztott szövegeket, de a „nőprobléma” fogalom idézőjeles használatával kikerüli a nőkérdés (*žensko pitanje*) kifejezést. Az idézőjellel a szerzők különállásukat fejezik ki mindazoktól, akik a nőket „problémaként” látják. A *cselekvőképesség* és a *beszédmód* kifejezések használata az új feminizmus felé mutat, akárcsak a válogatás, amely úttörő, radikális szövegekből készült – ezeket más jugoszláv kiadványok szerkesztői számos okból mellőzték. Ez főleg abból adódott, hogy a feminista irányzatokat két nagy kategóriába sorolták, amelyeket sokáig nem kérdőjeleztek meg. Egyfelől ott volt a radikális, forradalmi avagy szélsőséges feminizmus, másfelől pedig a reakciós, burzsoá. A feminizmus különböző változatainak meghatározása és értékelése meglehetősen szerteágazó, és tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a „jugoszláv forradalmi” kontextust.

Papić és Vejvoda válogatása azt tükrözi, hogy nagyra tartották mind az amerikai feminizmus radikális irányzatát, mind a teoretikusabb, de épp a maga elméleti módján újítóbb francia hullámot. Az új jugoszláv feminista diskurzusra jellemző, hogy a nyugati szocialista feministákkal tart fent párbeszédet, és ily módon legitimálja ezeknek az eszméknek a bevezetését a helyi kontextusba. Ebben az esetben azonban arra is kísérletet tettek, hogy összhangba hozzák Irigaray (más szövegekben Hélène Cixous és Julia Kristeva) összetett elméleti megközelítését az az előfeltételezéssel, hogy maga a társadalomról való írás a forra-

dalmi, társadalmi változást képes elősegíteni. Az amerikai radikális feminizmus összeolvasása a francia posztstrukturalizmussal a jugoszláv feministák „találmánya”. Nem véletlen tehát, hogy Catherine Clément interjúját válogatják be, és nem egy szemelvényt Irigaray *Speculum de l'autre femme*⁴⁰ (A másik nő tükré) című művéből, melynek kapcsán az interjú készült.⁴¹ Az elméletek, írások és műalkotások társadalmi hasznának megtárgyalásakor Clément visszatér a *harc* fogalmához (szerbhorvát *borba* és francia *lutte/combat*). A szövelezésnek nagy jelentősége van abban a kontextusban, amelyet a partizánok *Népfelszabadító Háborújának*, a NOB-nak a sikerideológiája határozott meg.⁴² Ezt kisebb léptékű „harcok” követték az öngazgató szocializmus céljainak elérése érdekében.

Clément az 1968-as mozgalomban helyezi el Irigaray-t: „Milyen jellegű kapcsolata van a nők harcához és hogyan kötődik hozzá? Ez a kérdés azért is igen fontos, mert könyve nem éppen az a mű, amelyet általánosságban harcosnak nevezhetnénk”.⁴³ Irigaray válaszát azzal kezdi, hogy kifejti, szerinte minden filozófiai vita politikai következményeket hordoz:

„Talán megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy nincs olyan »nőpolitika«, amely nem ölt alakot politikamentes kijelentések formájában vagy a politika megtagadásában, ez egy olyan követelés (*zahtjev*), amelyet teljesíteni kell. [...] Addig is, ha a nők harcának (*borba*) kezdeti célja egyszerűen az, hogy a hatalom kormánykéhez kerüljenek, akkor a nők olyasmit akarnak, amit valójában nem [akarnak], azaz a fallikus rend alávetettjeinek lenni. [...] Mindezek ellenére állandóan ébereknek kell lennünk, nem véthetünk hibát. Nagyon valószínű, hogy a fallokrácia erőforrásai még nem merültek ki. Nem vagyunk-e tanúi nap mint nap annak, hogy a férfiak hogyan uralják le a nőkérdést (*žensko pitanje*)? Számukra nagyon fontos, hogy képesek legyenek megőrizni a kezdeményezést a diskurzus(uk)ban.”⁴⁴

Irigaray írása a *Speculum*-ban politikailag elkötelezett és radikális. Radikalizmusa a jugoszláv kontextusba olvasódik, oda, ahol a radikalizmust forradalmi harcként olvassák. A *Student*-ben megjelentetett szöveg párbeszédbe lépteti Irigaray-t az amerikai, második hullámos radikalizmussal (ugyan a radikalizmus fogalma különböző jelentéseket hordoz a francia elméletírás és az amerikai mozgalom eredeti kontextusában), mivel a szerző megállapítja, hogy radikális (gyökeres) változásra van szükség a hatalmi viszonyokkal terhelt beszédmódban. A pusztá állásfoglalás a létező fallikus (fallogocentrikus) rendben nem változtat a diskurzuson és a nők helyén a diskurzuson belül. A „nőkérdést” férfi politikai szereplők sajátítják ki, és ezért az betagozódik a már létező rendbe. Irigaray ugyan itt nem fejt ki, de gondolatmenete emlékeztet a „nőkérdés” és a feminizmus szavak kettősségére, és arra, hogy ez milyen politikai és stratégiai következményeket hordoz. Azzal, hogy a feminizmus kiemeli a nőkérdést

a patriarchális kontextusból, átveszi az irányítást és beavatkozik a diskurzusba.

Az 1970-es években és az 1980-as évek elején a radikalizmus, és ehhez kapcsolódóan a forradalom, illetve egy eszme vagy mozgalom forradalmi természete visszatérő témája az új jugoszláv feminista íróknak, és döntő tényezője saját helyük meghatározásának a jugoszláv diszkurzív térben, ahol egyszerre alkalmazkodnak a fennálló rendhez és kérdőjelezik meg azt. A filozófus Rada Iveković például, Anna Maria Mazzoni osztályozását alapul véve, az olasz feminizmus forradalmi ágát haladónak tartja, sőt irányadónak értékeli, ugyanakkor ódzkodik attól, hogy a „radikális” jelzővel illesse.⁴⁵ Az itt elemzett *Student* különszám egyik cikke, amely eredetileg a *Sisterhood is Powerful* című kötetben jelent meg Pat Mainarditól, a „házimunka politikáját” tárgyalja, ami nemcsak a magán és a nyilvános tér közti kapcsolat szempontjából fontos, de lényeges annak a kijelentésnek a szempontjából is, amely a „női felszabadítási mozgalmat” „forradalomként” határozza meg.⁴⁶ Itt konceptuálisan lenyűgöző módon különbözteti meg egyrészt a radikális, forradalmi nőmozgalmakat a burzsoá nőmozgalmaktól, másrészt a szélsőségeseket (radikálisokat) a mérsékelteltől (szocialistáktól).

A fentebb elemzett, Catherine Clément készítette Luce Irigaray-interjúban Clément és Irigaray egyetértenek abban, hogy radikális változásra van szükség a diskurzusban. Sőt, még messzebb mennek, amikor Irigaray megválaszolja Clément kérdését, mit gondol arról, hogy az „osztályharc” elégségesen írja-e le a hatalmi viszonyokat. Irigaray rámutat, hogy éppen ezért van szükség radikális változásra: a férfiak „irányításuk alá vonták a nőkérdést”. Irigaray megfordítja a kérdést, és azt javasolja, hogy az osztály helyett álljon „férfi és nő”, majd hozzáteszi: „Vagy be kell látnunk, hogy a marxizmus mai gyakorlata nem hajlandó elismerni ezt a különbséget és a nők kizsákmányolását.”⁴⁷ Ez egy másik döntő kérdéshez vezet, amely megkülönböztette az állami beszédmódot az új feminizmusétól, hogy tudniillik az osztálykérdés megoldása automatikusan megoldja a nemek közti egyenlőséget is és megszünteti a nők elnyomását. Irigaray elutasítja ezt a gondolatot, és kiemeli, hogy a marxizmus mai formájában nem elégséges. Ez ellenében áll a KDAŽ állításaival, ideértve a Nők Nemzetközi Évét érintő kijelentéseiket is, amelyekben összefoglalták, milyen problémákkal kell szembenéznie a nőknek. Ellentétben áll ugyanakkor Đorđević *Žensko pitanje* című könyvének bevezetőjével is, amely úgy nyúl Marx, Engels és a korai marxisták műveihez, mint a nőkérdés tekintetében nem különösebben részletes, de elvben mérvadó szövegekhez, és amelyek a *žensko pitanje* problematikáját következetesen visszavezetik az *općeljudske emancipacije*, az általános emberi emancipáció megvalósításához.

Az első komoly vitára 1976-ban a Portorožban megrendezett konferencián került sor. A konferenciát az állami nőszerződés lapja, a

Žena szerkesztőbizottsága szervezte, de a KDAŽ és természetesen a Jugoszláv Kommunista Szövetségének képviselői mellett meghívták azokat a fiatal feministaikat is, akik hamarosan oszlopos tagjaivá válnak a *Žena i društvo* csoportnak. Ugyan a helyi feminista mitológiában ez az esemény nem foglal el olyan jelentős helyet, mint 1978-as találkozó (az a nagy nemzetközi feminista konferencia, amelyet az állami szervezettől függetlenül szerveztek a *Žena i društvo* csoport tagjai), a vita irataiban⁴⁸ megtalálhatjuk az új jugoszláv feministaik szinte minden fontosabb gondolatát. A már fontos egyetemi pozíciót betöltő és a feminista gondolatokra igen nyitott Gordana Bosanac és Anđelka Milić ekkor tagja volt a *Žena* folyóirat szerkesztőbizottságának, és részben az ő közbenjárásukra vett részt a konferencián a fiatal generációból Lydia Sklevický, Vesna Pusić, Nadežda Čaćinovič-Puhovski, Silva Mežnarić és Gordana Cerjan-Letica is. Úgy tűnik, a szerkesztőbizottság magyarázkodásra kényszerült a találkozón, mert megjelent a *feministička grupacija*, „a feminista csapat” is, és kénytelen volt többféle módon is kifejteni, miben áll a feminizmus: „fontos különbséget tenni a feminista mozgalom alapvető kiindulási pontja és a férfi nem elleni harcra való felbujtás, valamint [...] a haladó nőmozgalom között, amely saját cselekvési terét és módját keresi [...] országa politikai, gazdasági, kulturális és más jellegű fejlődéséért”.⁴⁹ A bevezetés azonban, különösen Predrag Vranicki és Marija Šoljan hozzászólása a konferenciához, hangsúlyozza a marxista tét fontosságát a nő és a család kérdésének kapcsán. A szokásos eredményre jutott Breda Pavlič záró előadása is: egyrészt a nyugati feministaik követeléseinek nagy részét a jugoszláv nők már megkapták, másrészt, ha a feministaik el akarják érni a céljukat, akkor vissza kell térniük Marxhoz.⁵⁰ Ez csak bizonyos mértékig történik meg: a jugoszláv feministaik által irt elméleti munkákban megmutatkozik a baloldali, gyakran marxista kötődés, de szinte egyöntetűen elutasítják a nők egyenlőségének alárendelését az osztálykérdésnek.

Az állami nőszervezet lapjának szerkesztőbizottsága ugyan számtalan utalással próbálta meg kisebbiteni a feminista résztvevők jelentőségét, a konferencia végül mégis alátámasztotta az új feminizmus létjogosultságát. Sklevický konferencia-előadásában az „elfelejtett nővérek történetének” fontossága mellett érvel, leírja az átmenetet a „rég” feminizmusból az új hullámba, amely rájött, hogy az alapvető jogok nem biztosítják a nemek közti egyenlőséget, és ezért követeli, hogy tegyenek lépéseket a nemi szerepek alól való felszabadítás érdekében.⁵¹ Gordana Cerjan-Letica vezeti be az új vagy második hullámos kánont, Firestone, Friedan, Greer, Millett, Margaret Dixon és Margaret Benston nevét.⁵² Cerjan-Letica amellett érvel, hogy a feminizmusnak fel kell sorakoznia a szocializmus mellé – „a nem elnyomó civilizáció mint cél megtalálható minden baloldali mozgalomban” –, ugyanakkor elutasítja a nők osztályként való meghatározását.⁵³ Olvasatában ez

teszi a feminizmus egyenlőség iránti követelését még radikálisabbá. Vesna Pusić az anti-, vagyis a posztfeminista érveket veszi célba: első látásra a feminizmus tűnhet támadónak vagy hevesnek, vádolhatják azzal, hogy elmélete megalapozatlan, „ha viszont úgy közelítjük meg, mint egyetlen, átfogó, globális elmélet megnyilvánulását, akkor sokkal könnyebben felfoghatjuk egyetemességének kiterjedését. Más szóval, ha önmagában nem is elmélet, de megnyilvánulása és szerves része egy egységes, átfogó, társadalmi változást és a társadalom dialektikus fejlődését megcélzó elméletnek”.⁵⁴

A fentebb elemzett szövegeket, amelyek puhatalódnak, de növekvő önbizalommal keresték a feminizmus új jelentéseit, a tudományos írások fogalmilag egyre rendszerezettebb szövegtárházát követte. A *Drug-ca žena: Novi pristup* konferencia (Elytárs-nő: új megközelítés) – a továbbiakban *Drug-ca* – 1978-ban került megrendezésre a belgrádi hallgatói művelődési központban, népszerű nevén a SKC-ben.⁵⁵ A SKC galériájának igazgatója, Dunja Blažević, a fiatal kurátornő állt az intézményi támogatás hátterében, de az esemény az új feminista csoportokhoz tartozó nők együttműködésével jött létre. A konferencia alkalmából a szervezők összeállítottak egy szövegválogatást a kortárs külföldi feminizmus számukra legérdekesebb írásaiból, melyeket többek segítségével önkéntes munkában lefordítottak, és ezáltal a találkozó a szó szoros értelmében a jugoszláv feminizmus kanonizációs eseményévé vált.⁵⁶ A legtöbb nő számára, akikkel interjút készítettem, 1978 volt a döntő dátum, amikor „az egész elkezdődött”, annak ellenére, hogy ezek a nők akkor már évek óta aktívan foglalkoztak feminizmussal. A konferencia összesűrítve képviselte mindazt, amiről az új jugoszláv feminizmus szólt a rákövetkező évtizedben.

Az 1960-as évek új baloldali (marxista vagy szocialista) feminizmusát, amelyet a *Drug-ca* konferencián Juliet Mitchell, Sheila Rowbotham és Evelynne Reed szövegei képviselték, együtt vitatták meg a francia posztstrukturalista feministákkal (a szokásos felhozatal Kristeva és Irigaray volt, az utóbbitól azonban a kínai nőkről szóló könyve⁵⁷ került terítékre), és azokkal a radikális feministákkal, akiknek művei, jóllehet a marxizmus ihlette, jobbra a radikális feminizmus olyan új, angol nyelvű vonalához tartoztak, mint Germaine Greer és Shulamith Firestone. A szövegeken kívül visszatérő véleménykülönbséghez vezetett az Olaszországból, Angliából és Németországból érkezett vendégekkel való vita, annak kapcsán, hogy hogyan értelmezik ők a jugoszláv helyzetet, például a férfi csoporttagok tekintetében (ez ügyben később a jugoszláv résztvevők is megváltoztatták a véleményüket), illetve eltérések mutatkoztak abban is, hogy hol vannak a szexizmus határai. Részben a konferenciának, részben a korábbi munkának (megbeszéléseknek, publikációknak) köszönhetően az új jugoszláv feministák idővel egyre következetesebb szempontok szerint kezdtek publikálni.

Az új jugoszláv feministákban egyre jobban tudatosodott, hogy a radikális feminizmus közelebb van saját feminizmusról kialakított elképzelésükhöz, és újra kell értékelnük, mit jelent a „radikális” és a „militáns” fogalma a forradalmi partizánhagyomány viszonylatában, amely eddig legitímálta azt. Igen hatékonyan bizonyult Vesna Kesić stratégiája, aki a *Start* magazinban egybevetette a feminista mozgalmat a munkásmozgalommal.⁵⁸ Az összehasonlítást az indokolta Kesićnél, hogy zavarta a „militáns” *epitheton ornans*, amelyet ráhúztak minden feminista irányzatra, és amely jelen volt az állami képviselők feminizmusról való beszédben is. Ha nehéz is megérteni, mit jelent ez, írja Kesić, „ahhoz hasonlítható, mintha a sztrájkoló munkások azt a tanácsot kapnák, hogy ne válasszák a »militáns« küzdési módot”. Ez esetben a „küzdés” „az egyén jogainak visszakövetelését jelenti”.⁵⁹ Kesić érveléséből teljesen világos, hogy az a politikai rendszer, amely arra buzdítja a munkásokat, hogy mindig álljanak ki jogaikért, és amely Jugoszláviában a munkásokat életüket önállóan igazgató embereknek tartja, nem címkézheti „harcosnak” azokat a nőket, akik nőként ugyan-ezeknek a követeléseknek adnak hangot. Ugyanebben a folyóiratban Slavenka Drakulić hosszan értekezik a feminizmusnak „mint forradalmi mozgalomnak” a szerepéről és kihívásairól.⁶⁰ Nada Ler-Sofronić visszaköveteli a „radikális” jelzőt azon forradalmi, baloldali eszmék számára, amelyekkel egyetért. Shulamith Firestone *The Dialectic of Sex* című 1970-es művét szerinte – esszencializmusa miatt – hibásan tartják „radikális” feminizmusnak, az inkább a „szélsőséges”.⁶¹ Majd a kritikus marxista gondolkodók segítségével folytatja a feminista eszmék újratárgyalását, ahogy azt számos új jugoszláv feminista megtette, akik különböző baloldali iskolákhoz nyúltak új gondolatokért.

Befejezés

Jelen írásnak az volt a célja, hogy bemutassa, hogyan változott a feminizmus fogalma és tett szert egyre komolyabb elméleti háttérre a „Mi történik a nőekkel máshol?” puhatolódzó kérdésétől kezdve a marxista elméletek nyíltan feminista szempontú, kritikai olvasatáig. A nőkérdés állami megfogalmazásához képest az új jugoszláv feministák más problémákat vetettek fel és más válaszokat nyújtottak. Az ő olvasatukban az osztálykülönbség eltörlése nem jelent elégséges megoldást a nők alávett helyzetére. Az 1970-es évek közepén az állam álláspontját meghatározó *općeljudske emancipacije* működésképtelensége olyan fogalmak bevezetésével nyert bizonyítást, mint a gender, és olyanok *újrágondolása által*, mint a tudatosság/tudat/öntudat, a magán és a nyilvános szféra közötti különbség, a munka, a patriarchátus, a család és a nő helye a családban. Az új jugoszláv feministáknak az *államitól eltérő nézeti tudományos* szövegekben jutnak kifejezésre, amelyek-

ben a fent említett fogalmakat ültetik át egyik kontextusból a másikba. Ennek eredményként létrejön a feministák megalkotta diszkurzív tér, mely lehetővé teszi, hogy álláspontot foglaljanak feministaként, és újraírják a jugoszláv feminizmus hivatalos történetét, kijelölve saját helyüket a feminizmus történetében Jugoszláviában és a világon. Ezek a diszkurzív lépések tették lehetővé a feminista beszéd további fejlődését például a művészetek és az irodalom területén.

Jegyzetek

- 1 Rada Iveković: Indija je nijema žena. Poklični žena, *Delo*, vol. 27. no. 4 (1981. április), 88–108. 101.
- 2 Arról, hogy miért problematikus a „második hullám” elnevezés a megerősödő feminista mozgalomra, lásd: Flora Davis, *Moving the Mountain. The Women's Movement in America since 1960*. Urbana, University of Illinois Press, 1999; Nancy A. Hewitt: Introduction, in Nancy A. Hewitt (ed.): *No Permanent Waves. Recasting Histories of U.S. Feminism*. New Brunswick, New Jersey and London, Rutgers UP, 2010, 1–14; Christine Stansell: *The Feminist Promise: 1792 to Present*. New York, The Modern Library, 2010.
Mindhárom szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy nem beszélhetünk negyven évnyi szünetről az első és a második hullám között, és számos példával szemléltetik a folyamatosságot.
- 3 Angolul a különbség a *dissent* és a *dissidence* fogalmakkal írható le, előbbi az új jugoszláv feministákra, utóbbi a közép-európai másként gondolkodókra használandó. Köszönöm Bozóki Andrásnak és Laczó Ferencnek a hasznos fordítási ötleteket.
- 4 Linda Briskin, *Feminist Practice: A New Approach to Evaluating Feminist Strategy*. In Wine and Ristock (ed.): *Women and Social Change. Feminist Movements in Canada*. 1991. 25–40. 26, 29.
- 5 V. ö. J. G. A. Pocock: The Concept of a Language and the Métier d'Historien: Some Considerations on Practice. In Anthony Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge UP, 1987, 19–38.
- 6 Mirjana Oklobdžija: Uvod, *Dometi*, vol. 13. no. 2 (1980), 4.
- 7 Hasonlóan érvel Chiara Bonfiglioli a KDAŽ-zsal kapcsolatban, és Raluca Maria Popa az államszocializmus és feminizmus kapcsán, amit alátámaszt az a tény is, hogy az állam által felügyelt Országos Nőtanácsban voltak olyan nők, akik magukat vagy tevékenységüket feministának nevezték. Azt viszont fontos hangsúlyozni, hogy ugyan a hivatalos nőszervezetek egyes tagjai feministának tartották magukat, soha nem foglaltak el nyíltan feminista álláspontot, ami megmutatkozott az új jugoszláv feministákhoz való viszonyukban is.
Chiara Bonfiglioli: *Revolutionary Networks: Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia*. Doktori disszertáció. Utrecht, University of Utrecht, 2012; Raluca Maria Popa: Translating Equality between Woman and Men across Cold War Divides: Woman Activists from Hungary and Romania and the Creation of the International Women's Year, in Shana Penn és Jill Massino (eds): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2009, 61.

- ⁸ Vö. Jocelyn Olcott: Globalizing Sisterhood: International Women's Year and the Politics of Representation, in Niall Ferguson et al. (eds.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2010, 281–293; Devaki Jain: *Women, Development, and the UN: A Sixty-Year Quest for Equality and Justice*. Bloomington, Indiana University Press, 2005; Hilka Pietilä: *The Unfinished Story of Women and the United Nations*. New York and Geneva, United Nations, 2007.
- ⁹ Popa: Translating Equality between Woman and Men across Cold War Divides, 240, no 7.
- ¹⁰ Vö. Dragoljub Đurović: *Ravnopravnost, razvoj, mir: odabrani dokumenti Ujedinjenih naroda usvojeni u Međunarodnoj godini žena*. Belgrád, Sekretarijat za informacije Skupštine SFRJ, 1977; *Žene 1980: priručnik za konferenciju. Svetska konferencija Dekade Ujedinjenih nacija za žene Jednakost, razvoj i mir, 1980, Kopenhagen*. Belgrád, Informacioni centar Ujedinjenih nacija u Beogradu, 1980; Merima Stevanović (ed.): *Dekada Ujedinjenih nacija za žene: ravnopravnost, razvoj i mir: odabrani dokumenti Svetske konferencije Dekade OUN za žene*. Belgrád, Jugoslovenska stvarnost, Međunarodna politika, 1981; Polona Končar and Dimitar Mirčev (eds): *Women as factor of development in Yugoslav self-management society: information on research projects in Yugoslavia*. Ljubljana, Yugoslav center for theory and practice of self-management „Edvard Kardelj”, 1985; *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*. Belgrád, Informacioni centar Ujedinjenih nacija, 1983.
- ¹¹ Vö. Bonfiglioli, Popa és Manuela Dobos: The Women's Movement in Yugoslavia: The Case of the Conference for the Social Activity of Women in Croatia, 1965–1974, 1965–1974. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, vol. 7. no. 2 (1983), 47–55.
- ¹² Jasna Gardun, Egalitet ili feminizam? *Žena*, vol. 32. no. 5 (1974): 2–5, 2, 4.
- ¹³ Marija Šoljan: 8. mart. Tridesetgodišnjica pobjede i Međunarodna godina žena. *Žena*, vol. 33. no. 1 (1975): 2–4, 3.
- ¹⁴ Gardun: Egalitet ili feminizam?, 4.
- ¹⁵ Šoljan: 8. mart. Tridesetgodišnjica pobjede i Međunarodna godina žena, 3.
- ¹⁶ Vaska Duganova, Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno. *Žena*, vol. 33. no. 2 (1975): 2–5.
- ¹⁷ Vida Tomšič: Zašto je proklamirana ravnopravnost u osnovnim dokumentima Ujedinjenih naroda ostvaruje sporo u praksi? Interjú Marija Erbežnik-Fuksszal, *Žena*, 1975. No. 3. 4–11, 9.
- ¹⁸ Uo. 9.
- ¹⁹ Gardun: Egalitet ili feminizam?, 3
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Duganova: Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno, 3.
- ²² Tomšič: Zašto je proklamirana ravnopravnost..., 8
- ²³ *Az Antifašistički front žena*, azaz az Antifasiszta Nőfront 1942-ben alakult, a partizánmozgalommal szimpatizáló összes nőszervezetet és mozgalmat összefogó és ily módon nagy befolyással bíró, a partizánmozgalom érdekében nők ezreit mozgósító szerveződés volt, amelyet 1953-ban felszámoltak és a kommunista párt alá tartozó nőszervezettel helyettesítettek.
- ²⁴ Duganova: Proklamiranje Međunarodne godine žena nije bilo slučajno, 4.
- ²⁵ Erről lásd Lóránd Zsófia, (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus, *TNTF*, vol. 2. no. 2. (szeptember) 2012, 5–14.

- ²⁶ Silva Mežnarić: Što se događa s američkom ženom? *Žena*, vol. 30. no. 6 (1972), 57–62. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ²⁷ A szöveg szociológiai szemszögből közelíti meg a gender fogalmát és tárgyalja a szocializációt, ezért utalok a szocializációra mint a gender viszonyok meghatározó tényezőjére.
- ²⁸ Silva Mežnarić, Kako ideologija uobličava život žena?, *Žena*, vol. 31. no. 1–2. (1973), 70–75. 71, 72. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ²⁹ Gordana Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 100–114, 110.
- ³⁰ Cerjan-Letica: Godina žene – zašto i otkud u Jugoslaviji, 12–15.
- ³¹ Gordana Cerjan-Letica: Feminizam – na tragu radikalizma šezdesetih godina, *Pitanja*, vol. 8. no. 7 (1975): 6–8. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³² Gordana Cerjan-Letica: Američki feministički pokret, *Žena*, Vol. 34. No. 5 (1976): 60–65.
- ³³ Mindkét csoport a hatvanas évek egyesült államokbeli feminista mozgalmán belül alakult meg, és mindkettő az irónia, a groteszk, az erősen szimbolikus nyelv és performance eszközeivel hívta fel a figyelmet a nők helyzetére és annak tarthatatlanságára. A SCUM, a *Society for Cutting Up Men*, azaz a Társaság a Férfiak Feldarabolására rövidítése, és Valerie Solanas amerikai feminista azonos című kiáltványáról kapta a nevét. A WITCH, a *Women's International Terrorist Conspiracy from Hell*, azaz a Nők Pokolbéli Nemzetközi Terrorista Összeesküvése, aktívabb csoport volt, performance-aik a társadalmi igazságtalanságról és a nők elnyomásáról szóltak.
- ³⁴ V. ö. Cerjan-Letica: Feminizam – na tragu radikalizma šezdesetih godina, 8.
- ³⁵ Nada Ler-Sofronić: Odiseja ljudskog identiteta žene, *Pitanja*, No. 7–8 (1978), 21. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³⁶ Jasna Tkalec: Dolazak i događaj feminizma, *Naše teme*, no. 5 (1977): 1160–1167. 1161. A további idézeteket a szövegben jelölöm.
- ³⁷ Nicole Lapiere, Edgar Morin and Bernard Paillard (eds.): *La Femme majeure, nouvelle féminité, nouveau féminisme*, Paris, Seuil, 1973.
- ³⁸ Žarana Papić – Ivan Vejvoda: Žena je čovjek. Umesto uvoda, *Student*, 1976. No. 9. 7.
- ³⁹ Papić – Vejvoda: Žena je čovjek. Umesto uvoda, 7.
- ⁴⁰ Luce Irigaray: *Speculum de l'autre femme*. Paris, Les Editions de Minuit, 1974.
- ⁴¹ Szövegeinek fordításai később megjelentek tematikus folyóiratszámokban, amelyeket az új jugoszláv feminista szerzők láttak el megjegyzésekkel és magyarázatokkal.
Luce Irigaray: Ogladao druge žene (ford.: Rada Iveković). *Marksizam u svetu*, vol. 8. no. 8–9 (1981), 443–486.
Luce Irigaray: Izlaz iz pećine (ford.: Rada Iveković), *Republika*, no. 11–12 (1983): 107–111.
Luce Irigaray: I jedna, ne miće bez druge (ford.: Ljuzdek Slobodanka), *Izraz*, vol. 36. no. 2–3 (1990. február–március): 298–304.
Luce Irigaray: Taj pol koji nije jedan (ford.: Aleksandar Zistakis), *Gledišta*, no. 1–2 (1990), 9–16.
- ⁴² *Narodnooslobodilačka borba*
- ⁴³ Catherine Clément – Luce Irigaray: Žena, njen spol i jezik, *Student*, no. 9 (1976), 7.

- ⁴⁴ A magyar fordítás az angol alapján készült, amely a francia szöveg szerb-horvát fordítását követi a fogalmi változások és összefüggések miatt.
Clément – Irigaray: Žena, njen spol i jezik, 7.
- ⁴⁵ Rada Iveković: Talijanski komunisti i ženski pokret, *Dometi*, vol. 13. no. 2 (1980), 31–44.
- ⁴⁶ Pat Mainardi: Politika domaćeg posla, *Student*, t No. 9 (1976), 7.
- ⁴⁷ Clément – Irigaray: Žena, njen spol i jezik, 7.
- ⁴⁸ Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976).
- ⁴⁹ Redakcija: Portorož i poslije njega, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 2–6, 5.
- ⁵⁰ Breda Pavlič: Ciljevi i metode suvremenog feminizma, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 129–145.
- ⁵¹ Lydia Sklevický: Od borbe za prava do prave borba, *Žena*, vol. 34. no. 3 (1976), 52–59.
- ⁵² Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi suvremenog feminizma o porodici, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 100–114.
- ⁵³ Cerjan-Letica: Neki dominantni stavovi, 104.
- ⁵⁴ Vesna Pusić: O nekim aspektima uloge feminizma u suvremenom društvu, *Žena*, vol. 34. no. 3. (1976), 120–124, 121.
- ⁵⁵ A Studentski Kulturni Centar rövidítése.
- ⁵⁶ A konferenciáról további információval szolgál Bonfiglioli idézett műve a 'Social Equality is Not Enough, We Want Pleasure!': Italian Feminists in Belgrade for the 1978 'Comrade Woman' Conference" és Jasmina Tesanović cikke a Što je žensko pitanje?, *Polet*, 1978. november 6., 3–4. Az író és filmkészítő Tesanović volt a konferencia egyik szervezője, aki akkor Rómában élt és fontos kapocs volt az olasz feminizmus világához.
- ⁵⁷ Julia Kristeva: *Des Chinoises*, Paris, Éditions des Femmes, 1974.
- ⁵⁸ Vesna Kesić: Nije li pornografija cinična?, *Start*, no. 355., 1982. augusztus 28., 74–75.
- ⁵⁹ Kesić: Nije li pornografija cinična?, 74–75.
- ⁶⁰ Slavenka Drakulić-Ilić: Pornografija u novoj prohibiciji, *Start*, No. 1985. február 9., 68–70.
- ⁶¹ Nada Ler-Sofronić: Odiseja ljudskog identiteta žene, *Pitanja* no. 7–8. (1978), 11–28, 21.

(Fordította: Cserhádi Éva)